
زین آتش نهفته

پژوهشی در ایهام‌های پنهانِ شعر حافظ

تألیف: یاسر دالوند

با یادداشتی از:

دکتر سعید حمیدیان

۸۸۳۱۷۵۱
۶/۲/۲۸

مجموعه آثار

مجموعه آثار شمس الدین محمد، دیوان، نقد و تفسیر

مجموعه آثار شمس الدین محمد، دیوان، نقد و تفسیر

مجموعه آثار شمس الدین محمد، دیوان، نقد و تفسیر

مجموعه آثار شمس الدین محمد، دیوان، نقد و تفسیر

مجموعه آثار شمس الدین محمد، دیوان، نقد و تفسیر

مجموعه آثار شمس الدین محمد، دیوان، نقد و تفسیر

مجموعه آثار شمس الدین محمد، دیوان، نقد و تفسیر

مجموعه آثار شمس الدین محمد، دیوان، نقد و تفسیر

مجموعه آثار شمس الدین محمد، دیوان، نقد و تفسیر

مجموعه آثار شمس الدین محمد، دیوان، نقد و تفسیر

مجموعه آثار شمس الدین محمد، دیوان، نقد و تفسیر

مجموعه آثار شمس الدین محمد، دیوان، نقد و تفسیر

مجموعه آثار شمس الدین محمد، دیوان، نقد و تفسیر

سرشناسه	دالوند، یاسر، -
عنوان قراردادی	دیوان. برگزیده، شرح
عنوان و نام پدیدآور	ziva. Selection. Interpretation
مشخصات نشر	تهران: نشر علمی، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	۲۸۰ ص.
شابک	۹۷۸-۹۶۴-۴۰۴-۳۳۹-۰
وضعیت فهرست نویسی	فیبا
یادداشت	کتابنامه.
عنوان دیگر	پژوهشی در ایهام های پنهان شعر حافظ.
موضوع	حافظ، شمس الدین محمد، - ۷۹۲ق. دیوان -- نقد و تفسیر
موضوع	Hafiz, Shamsoddin Mohammad, 14th century. Divan -- Criticism and interpretation
موضوع	Ambiguity in literature ایهام در ادبیات
موضوع	شعر فارسی -- قرن ۸ق -- تاریخ و نقد
موضوع	Parsian poetry -- 14 th century -- History and cricism
شناسه افزوده	حمیدیان، سعید -
شناسه افزوده	حافظ، شمس الدین محمد، - ۷۹۲ق. دیوان. شرح
رده بندی کنگره	۱۳۹۶ ۹۵۲ ۹۵۷/الف PIR۵۴۳۷
رده بندی دیویی	۸۵۱/۳۲
شماره کتابشناسی ملی	۴۸۱۷۷۵۷

خیابان انقلاب - مقابل دانشگاه تهران - شماره ۱۲۲۴

تلفن: ۶۶۴۶۰۶۶۷ فکس: ۶۶۴۶۰۶۹۱

زین آتش نهفته

پژوهشی در ابهام‌های پنهان شعر حافظ

یاسر دالوند

با یادداشتی از سعید حمیدیان

چاپ اول: ۱۳۹۶

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: کوثر

چاپ: رامین

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۰۴-۳۳۹-۰

مرکز پخش: انقلاب - خیابان ۱۲ فروردین - شهدای ژاندارمری - پلاک ۱۰۳

تلفن تماس جهت دریافت کتاب در منزل یا محل کار: ۱۲ و ۵۱۱-۶۶۴۶۰۷۲-۶۶۴۶۳۰۷۲

فهرست مطالب

۵	دالوندی که من می‌شناسم [یادداشتی از استاد دکتر سعید حمیدیان]
۷	پیشگفتار
۹	پیشینه پژوهش
۱۲	نگاهی گذرا به سیر تحول ایهام و گونه‌های مختلف آن در کتب بلاغی پارسی
۳۲	گونه‌هایی دیگر از ایهام
۳۲	ایهام تناسب عمومی
۳۷	ایهام تناسب سمودی از منظر سبک‌شناسی ساختگرا
۳۷	ایهام تناسب در استعاره مطایفه
۳۸	ایهام آمیخته
۳۹	انواع ایهام تبادر
۳۹	ایهام تبادر لفظ
۳۹	ایهام تبادر با اختلاف مصوت کوتاه
۴۰	ایهام تبادر ناقص
۴۰	ایهام تبادر - ترجمه
۴۱	ایهام تبادر - تضاد
۴۱	ایهام تبادر تلمیحی
۴۲	ایهام‌های شبکه‌ای
۴۲	ایهام چندگانه خوانی مرکب
۴۲	ایهام چندگانه خوانی خطی
۴۳	ایهام چندگانه خوانی مقلوب
۴۳	دسته‌بندی ایهام تناسب‌های حافظ بر اساس حوزه‌های معنایی
۴۳	الف) ایهام تناسب بر پایه اصطلاحات موسیقی
۴۴	ب) ایهام تناسب بر پایه اصطلاحات نجومی
۴۴	ج) ایهام تناسب بر پایه اسامی نوعی غلامان و کنیزان
۴۵	د) ایهام تناسب بر پایه اصطلاحات خطاطی
۴۶	ه) ایهام تناسب بر پایه اصطلاحات نرد و شطرنج
۴۶	و) ایهام تناسب بر پایه نام پرندگان و حیوانات و ملازمات آن

- ز) ایهام تناسب بر پایه شراب و لوازم آن ۴۷
- ح) ایهام تناسب بر پایه سلاح و ابزار جنگ ۴۷
- ط) ایهام تناسب بر پایه اسامی گل ها و گیاهان و ملازمات آن ها ۴۷
- ی) ایهام تناسب بر پایه اصطلاحات معماری و بنایی ۴۸
- ک) ایهام تناسب بر پایه البسه و پوشیدنی ها و ملازمات آن ۴۸
- ل) ایهام تناسب بر پایه اصطلاحات پزشکی ۴۸
- م) ایهام تناسب بر پایه اصطلاحات فلسفه و منطق ۴۹
- ن) ایهام تناسب بر پایه اصطلاحات عرفان و تصوف ۴۹
- مطالعه در زمانی و همزمانی ایهام ۵۰
- آگاهی یا عدم آگاهی حافظ از معانی ایهامی واژگان ۵۰
- ایهام تناسب، ظرفیت برای انتخاب ضبط برتر ۵۲
- ایهام تناسب های پنهان در شعر حافظ ۵۸
- منابع ۲۶۲

پیشگفتار

اثر حاضر ماحصل تأملات لغوی و هنری در تک تک واژه‌های اشعار حافظ بر مبنای فرهنگ‌ها و لغت‌نامه‌های معتبر، و به‌دست‌دادن شواهدی از متون کهن فارسی و عربی است. اکثر پژوهشگرانی که دربارهٔ حافظ و شیوهٔ شعری او سخن گفته‌اند، ایهام (و گونه‌های مختلف آن) را مختصهٔ اصلی سبک وی دانسته‌اند. در شعر حافظ، کلمات در پیوند با یکدیگر و در شبکه‌ای از تناسبات قرار دارند. اغلب شارحان دیوان وی کوشیده‌اند تا جنبه‌هایی از این تناسبات و زیبایی‌های هنری را نشان دهند؛ با این حال، بسیاری از ایهام‌های وی از دید ایشان و دیگر حافظ‌پژوهان پنهان مانده‌اند. در همین راستا، در پژوهش پیش‌رو به بررسی ایهام‌تناسب و دیگر انواع ایهام که در شعر وی نهفته، و کمتر مورد توجه بوده‌اند، پرداخته شده است.

در این تحقیق از غلبهٔ پ‌های دیوان حافظ بهره برده‌ایم؛ چراکه تمرکز ما بر روی «واژه‌های» دیوان وی بوده و بنا به نظر عده‌ای اختلافاتی که در چاپ‌های مختلف دیوان او راه یافته، از جانب خود حافظ بوده است.

پیش از ورود به بحث اصلی، ذکر چند نکته را ضروری می‌دانم: نخست آنکه کتاب حاضر در اصل پایان‌نامهٔ دورهٔ کارشناسی ارشد نگاشته، به راهنمایی استاد دکتر سعید حمیدیان و مشاورهٔ استاد دکتر سیروس شمیسا بوده است که در آن تغییرات و اصلاحات متعددی صورت گرفته است. دودیدگر آنکه ایهام‌تناسبی که در این کتاب مطرح شده‌اند تنها بخشی از فیش‌های اینجانب بوده است و نگارنده امیدوار است که در آینده بتواند تمامی این یادداشت‌ها و فیش‌ها را منتشر سازد و با فراغ‌بال بیشتری به تحقیق دربارهٔ لغات ایهامی دیوان حافظ بپردازد. سه‌دو دیگر ایهام‌تناسب (و دیگر انواع ایهام) تنها به پیوندی مستقیم با دایرهٔ واژگانی خواننده دارد. به هراندازه‌ای که این دایره گسترده‌تر باشد، ایهام‌تناسب‌های بیشتری بر خواننده مکشوف خواهد شد. با این دید اگر طرحی را که نگارنده این‌طور در این کتاب مطرح ساخته است با دقت پی‌گیری کنیم، چه بسا حاصل کار، کتابی چندجلدی شود.

در پایان بر خود واجب می‌دانم از تمامی کسانی که مرا در به‌انجام‌رسانیدن این پژوهش یاری رسانده‌اند، سپاسگزاری کنم:

نخست از استاد بی‌بدیل‌ام، خداوندگار دانش و دقت، دکتر سعید حمیدیان یاد می‌کنم که همواره با دم مسیحایی خود، مرا راهنما و راه‌گشا بوده‌اند. همو که نگرستن و زیستن در متن را، و چگونه اندیشیدن و چگونه پژوهیدن را به دانشجویان خود می‌آموزد:

هزار مرتبه شستم دهان به مشک و گلاب هنوز نام تو بردن دریغ می‌آید

دو دیگر از استاد دانشمندم، اسوه خرد و دانایی، دکتر سیروس شمیسا سپاسگزاری می‌کنم که در تدوین این اثر همواره از دریای دانش ایشان بهره‌مند بوده‌ام:

نظر آوردم و بردم، که وجودی به تو ماند؟ همه اسمند و تو جسمی؛ همه جسمند و تو جانی
 «ز دیگر نامداران و خویان شهر، مرا از دو کس بود بسیار بهر»؛ نخست دکتر محمدحسن حسن‌زاده نیری و دیگر دکتر علی حیدری که پیوسته خوشه‌چین خرمن دانش ایشان بوده‌ام. همچنین از دوست فاضل و مهربانم، همدم روزان و شبانم، دکتر محمدامیر جلالی قدردانی می‌کنم که در این راه همواره مشوق و یاری‌رسان بنده بوده‌اند:

من از تو صد رندارم که بی تو بنشینم کسی دگر نتوانم که بر تو بگزینم
 ندانمت که چه گویم تو هر دو چشم منی که بی وجود شریفت جهان نمی‌بینم
 از دکتر نه‌تالله ارباب‌زاده نیز کمال تشکر را دارم که در نام‌گذاری برخی از انواع ایهام از راهنمایی‌های ایشان بهره‌مند شده‌ام. همچنین سپاسگزار زحمات فراوانی استاد دکتر عباسعلی وفایی هستم که موجب چاپ این اثر را فراهم آوردند. در پایان نیز از دوستان بزرگوارم حجت‌الله جودکی، مجید عزیزی، محمد سپهوند و محمد مهدی زمانی یاد می‌کنم که نکات ارزشمندی را متذکر شده‌اند. ترفیفات همگان را از خداوند بزرگ مسألت دارم!

بی‌شک این اثر همانند بسیاری از آثار از ضعف و نقص احتمالی مبرا نیست. خاصه آنکه نگارنده با همه تلاش‌ها در این پژوهش در مواردی علی‌رغم تأیید لغت‌نامه‌ها، هنوز نتوانسته است برای برخی از معانی هنری واژگان که با دیگر واژه‌ها متن حافظ روابط پنهان ایهامی دارند، شاهد کهن متنی از متون هم‌عصر یا پیش از حافظ بیابد لذا امید آن دارد که خوانندگان این اثر با راهنمایی خود، وی را در رفع این نواقص یاری رسانند.

یاسر دالوند

بهمن ۱۳۹۵

پیشینه پژوهش

در زمینهٔ ایهام‌های شعر حافظ پژوهش‌هایی صورت گرفته است که به ذکر برخی از آن‌ها می‌پردازیم:

دکتر شمیسا به‌طور مختصر به برخی از معانی مختلف لغات در شعر حافظ اشاره کرده‌اند و در واقع طرح پژوهش پیش‌رو از گفتهٔ ایشان اخذ شده است:

مسلماً حافظ به‌سبب درس قرآن با کتب لغت عربی مأنوس بوده و لذا از معانی مختلف لغات در ایهام‌تناسب و ایهام‌ترجمه استفاده کرده‌است. اما از این‌که حافظ به فلان معنی آگاهانه اشاره کرده یا خیر، اطمینان ندارم. همین قدر می‌توان گفت که بهتر است لغات او را در فرهنگ‌های مفصل پیگیری کنیم؛ زیرا چه بسا متوجه معانی آن می‌شویم که با سایر کلمات شعر رابطه دارد. یکی از همکاران نقل می‌کرد که به تصادف در کتب معتبره دیده‌است که رقمه به معنی گودال آب است:

قیاس کردم و دبیر سل در ره عشق چو شبنمی است که بر بحر می‌کشد رقمی

از همین قبیل است. رقمه که در عربی به معنی خار است:

شکر ایزد که به اقبال شد خوش‌دل. نخوت باد دی و شوکت خار آخر شد

استاد دکتر شفیعی کدکنی نوشته‌اند که در برخی از فرهنگ‌ها گاه‌گاهی به معنی نوعی کلاه است:

باز ارچه گاهگاهی بر سر نهد کلاهی رغان قاف دانند آیین پادشاهی

گویا همین استاد یا یکی دیگر از محققان متوجه شده‌اند که یکی از معانی «غایت»

علمی است که بر فراز میخانه‌ها برمی‌افراشته‌اند:

تا به غایت ره میخانه نمی‌دانستم ورنه مسامحی ما با به چه غایت باشد

(شیمی، یادداشت‌های حافظ، ۲۷)

از دیگر آثاری که در این زمینه نوشته شده‌است می‌توان به فهرست واژه‌های ایهامی در اشعار حافظ، تألیف دکتر محمد ذوالریاستین اشاره کرد. کتاب مذکور پسند بخش تشکیل شده‌است: در مقدمه، نویسنده به‌طور مختصر به بحث دربارهٔ اندیشه و نظر حافظ، شعر رندانه، رند و رندی در حافظ، تصوّف اسلامی و ... پرداخته است. در بخش دوم واژه‌های ایهامی حافظ را بررسی کرده و در بخش سوم و چهارم به بحث دربارهٔ «اشعار دوگانه‌خوانی چندمعنایی» [چنین است] و «اصطلاحات عرفانی» پرداخته است. در پایان نیز لغت‌نامه‌ای برای واژه‌های غیرایهامی تنظیم کرده است. در این کتاب لغزش‌هایی راه یافته‌است - که تعداد آن‌ها نیز اندک نیست - برای نمونه به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

نویسندهٔ محترم ذیل «آسودن» می‌نویسد: «آسودن: ۱. خوش، مسرور، متمتع، ملتذ؛ ۲.

فارغ‌البال؛ ۳. آرمیده، تسکین‌یافته؛ ۴. خفتن، آرمیدن؛

چو پیراهن شوم آسوده خساطر گرش همچون قبا گیرم در آغوش»
(ذوالریاستین، ۴۴)

تقریباً معانی‌ای که برای این واژه ذکر کرده‌اند، همگی یک مفهوم را می‌رسانند و خواننده تفاوت معنایی چندانی احساس نمی‌کند تا بتواند آن را حمل بر ایهام کند.
نویسنده محترم ذیل «آشنا» می‌نویسد: «آشنا: ۱. خویش، قریب؛ ۲. دوست، یار؛ ۳. معروف، مأنوس، الفت‌گرفته، شناسا، مقابل بیگانه:

من از بیگانگان هرگز نالم که با من هرچه کرد آن آشنا کرد»
(همان، ۴۵)

همانند نمونه پیش، تقریباً همگی این معانی یک مفهوم را می‌رسانند لذا نمی‌توان به ایهام قائل بود.

ایشان ذیل «آب و رنگ» می‌نویسد: «آب و رنگ: ۱. طراوت و روشنی؛ ۲. گلگونه، سفیدآب که زنان در آرایش به کار می‌برند. حال و خطی نیز بر آن می‌افزودند:

ز عشق ناتمام ما جمال یار به آب و رنگ و خال و خط چه حاجت روی زیبا را»
(همان، ۴۳)

چنانکه می‌دانیم، در ایهام «هر دو معنی با هم عمل می‌کنند» (شمیسا، نگاهی تازه به بدیع، ۱۲۴). حال اگر معانی پیشنهادی نویسنده، عترم را در بیت لحاظ کنیم، خواهیم دید که بیت، با معنای نخست آب و رنگ (طراوت و روشنی)، معنای محصلی نخواهد داشت (روی زیبا را به طراوت و روشنی چه حاجت؟! حال آنکه طراوت و روشنی از لوازم روی زیباست).

نویسنده محترم ذیل «پند پیران» می‌نویسد: «پند پیران: ۱. سخن پیر؛ ۲. کنایه از چنگ به قرینه خمیده قامتی؛ ۳. نام کتابی به این عنوان:

چنگ خمیده قامت می‌خواندت به عشرت بشنو که پند پیران بیچت زبان ندارد»
(ذوالریاستین، ۱۰۹)

ایشان معنی سوم را از کتاب ذهن و زبان حافظ (ص ۱۱۰) ذکر کرده‌اند. کتاب پند پیران ظاهراً از کتب قرن پنجم است. چنانکه مصحح کتاب مذکور، جلال متینی، یادآور شده‌اند نام و نویسنده کتاب مشخص نیست و مصحح، آن را - چون حاوی پند و اخلاقیات پیران تصوف بوده و با الهام از مقدمه خود کتاب - به «پند پیران» موسوم داشته است (پند پیران، نه و ده). مصحح دیگر این کتاب، شهاب‌الدین عباسی، کتاب را مانند دل‌های پیغمبران نامیده‌اند (مانند دل‌های پیغمبران، ۳۱). لذا حافظ نمی‌توانسته است از کتابی به این نام آگاه باشد.

نویسنده محترم ذیل «جهانداران» می‌نویسد: «جهانداران: ۱. صاحبان مال و منال جهان؛ ۲. پادشاهان، امیران؛

حافظا ترک جهان گفتن خوش است^۱ تا نپنداری که احوال جهانداران خوش (ذوالریاستین، ۱۳۳)

معانی‌ای که برای این واژه نوشته‌اند تقریباً یک مفهوم را القا می‌کنند و تفاوت معنایی بارزی بین آن‌ها وجود ندارد تا بتوان آن را حمل بر ایهام کرد.

نویسنده محترم ذیل واژه «ریحان» می‌نویسد: «ریحان: ۱. شاهسپر، سپرغم، نازبویه؛ ۲. هر گیاه خوشبو؛ ۳. هر گل سوای گل سرخ؛ ۴. شراب، مجازاً به معنی شراب، نوعی از خمر؛ ای صبا گـ به جوانان چمن بازرسی خدمت ما برسان سرو گل^۲ و ریحان را» (همان، ۲۳۲)

همانند موارد پیش، معنی ۲ و ۳ یک مفهوم را می‌رسانند؛ لذا در این بیت ریحان نمی‌تواند ایهام داشته باشد. «شراب» نیز قرینه متقنی ندارد.

با وجود کاستی‌هایی که در این کتاب راه یافته‌است، نویسنده محترم تلاش کرده‌اند تمامی واژه‌های حافظ را بررسی کنند؛ لذا گاهی معانی‌ای به‌دست داده‌اند که تقریباً هم‌راستای پژوهش پیش‌رو است و نگارنده این سطور کوشیده‌است تا برخی از آن‌ها را در این پژوهش به‌کار گیرد.

از دیگر کتاب‌هایی که در این زمینه نوشته شده‌است، می‌توان *ایهامات دیوان حافظ* تألیف طاهره فرید را نام برد. در این کتاب، نویسنده به ذکر مقدمه‌ای کوتاه درباره ایهام و انواع آن به بررسی ایهام‌های حافظ (به ترتیب غزل‌ها) پرداخته‌است.

از پژوهش‌های دیگری که در این زمینه صورت گرفته‌است می‌توان *ایهام در شعر فارسی* تألیف سید محمد راستگو را نام برد. نویسنده، در بخش اول کتاب، به بررسی ایهام و انواع آن با دیدگاهی تازه می‌پردازد و از شاعران دوره‌های مختلف نمونه‌هایی نقل می‌کند. بخش دوم این کتاب به ایهام‌های شعر حافظ اختصاص یافته‌است. در این بخش، نگارنده با ریزه‌بینی و دقتی خاص به بررسی شعر حافظ می‌پردازد و نمونه‌هایی از ایهامات او به‌دست می‌دهد.

در باب ایهام‌های شعر حافظ مقالات و کتاب‌های دیگری نیز وجود دارد که برای پرهیز از اطالة کلام، به طرح آن‌ها نمی‌پردازیم.

۱. قزوینی: حافظا ترک جهان گفتن طریق خوش‌دلی‌ست

۲. ظ: سرو و گل